

URMİYA HÖVZƏSİ URARTUNUN İŞĞAL SİYASƏTİNDƏ:
YENİ TORPAQLAR VƏ YENİ NƏZARƏT-DAYAQ MƏNTƏQQƏLƏRİ

©2021

SELCAN MƏMMƏDZADƏ*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID:0000-0003-1788-1310; Selcanmemmedzade306@gmail.com

Xülasə: E.ə. 850-600-cü illər ərzində tarixi Azərbaycanın Urmıya gölü hövzəsi iki dövlət arasında bölünmüşdür – Urartu və Manna. Urmıya hövzəsinin şimal və qərb əraziləri Urartunun siyasi nəzarəti altında olarkən, cənub-şərq əraziləri Manna dövlətinin tərkibində idi. Qırmızı keramikaya xas xüsusiyyətlər, müdafiə tikililərinin qalıqları və mixi yazılı kitabələrə əsasən burada Urartu təsiri müəyyən olunur. Alman arxeoloqlarına əsasən bu tip xarakterik xüsusiyyətlərə müasir şəhərlər olan Uşnəviyə, Bastam, Urmıya, Əhər, Qotur, Maku, Salmas, Ərdəbil və digər şəhərlər yaxınlığındakı 97 yaşayış məskəninə rast gəlinmişdir. Urmıya gölünün qərb bölgəsinin ən böyük vilayəti olan Sanqibitu 3 administrativ hissəyə bölünmüşdü. Burada 220-dən çox yaşayış məskəni və qalalar mövcud olmuşdur. Urmıya hövzəsinin cənub-qərb hissələri Urartu təsirinə məruz qalaraq Sapaquvilayətinin yerləşdiyi Uşnu coğrafi arealına kimi çatmışdır. Menuanın dövründə (e.ə.818-786) hövzənin şimal hissəsini (müasir Əhər şəhərinin qərbi) əhatə edən Puluadi (Libliuninin paytaxtı) bölgəsi Naxçıvanın Culfa rayonuna kimi çatmışdır. I Arğıştinin hakimiyyət illərində (e.ə.786-764) bu ərazidə 60 yaşayış məskəni var idi və bu coğrafi areal Sərab-Ərdəbil ərazilərini əhatə edirdi. II Arğıştinin zamanında (e.ə.719-685) bu bölgədə 6 qala tikilmişdir.

Açar sözlər: Van gölü, Urartu, Urmıya hövzəsi, arxeologiya, Manna dövləti

THE URMIA BASIN IN THE OCCUPATION POLICY OF URARTU:
NEW LANDS AND NEW CONTROL-BASE STATIONS

©2021

SELCAN MAMMADZADEH*

* A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID:0000-0003-1788-1310; Selcanmemmedzade306@gmail.com

Abstract: In 850-600 BC, the basin of Lake Urmia of historical Azerbaijan was divided between two states – Urartu and Mannea. The northern and western territories of the basin were under the political control of Urartu, while the southern and eastern parts

were part of the Mannea. The Urartian influence here is confirmed by a kind of red-engobed ceramics, architecture of the remains of defensive structures and cuneiform inscriptions.

According to German archaeologists, these characteristic features were found in 97 settlements near the modern cities of Ushnevie, Bastam, Urmia, Ahar, Qotur, Maku, Salmas, Ardabil and others. Sangibitu (in the Assyrian texts Gilzan), the largest province in the western region of Lake Urmia, was divided into three administrative units. There were more than 220 settlements and fortresses there. The southwestern limits of the Urartian influence reached the Ushnu valley, where Sapagaue province was located. In the northern part of the basin (west of modern Akhar) was the region of Puluadi (the capital of Lib-liuni), which, under King Menua (810-786 BC), extended to the Julfa district of Nakhchivan. During the reign of Argishti I (786-764 BC), there were 60 settlements in this area, and this geographical area covered the Sarab-Ardabil areas. During the time of Argishti I (786-764 BC) there were 60 settlements there. Under King Argishti II (713-685 BC), 6 fortresses were built here.

The ethno-political history of the Urartians has nothing to do with the Armenians who came to their homeland. The presence of ethnic Armenians in the Urmia basin (mainly in the Tabriz region) is attested only from the 16th century. This region has been a historically integral part of Azerbaijan since ancient times.

Keywords: Lake Van, Urartian, Lake Urmia, archaeology, State of Mannea.

ПРИУРМИЙСКИЙ БАСЕЙН В ОККУПАЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ УРАРТУ: НОВЫЕ ЗЕМЛИ И НОВЫЕ КОНТРОЛЬНО-ОПОРНЫЕ ПУНКТЫ

© 2021

СЕЛДЖАН МАМЕДЗАДЕ*

* Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0003-1788-1310; Selcanmemmedzade306@gmail.com

Резюме: В 850-600 гг. до н.э. Приурмийская зона исторического Азербайджана была разделена между двумя государствами – Урарту и Манной. Северный и западный районы бассейна находились под политическим контролем Урарту, а южный и восточный части – в составе Манны. Урартское влияние подтверждается своеобразной красно-ангобирванной керамикой, архитектурой останков крепостей и клинописными текстами. По мнению немецких археологов, эти характерные признаки были обнаружены в 97 поселениях вблизи современных городов Ушневие, Бастам, Урмия, Ахар, Котур, Маку, Салмас, Ардебиль и др. Самой крупной областью западнее озера являлась Сангибуту (в ассирийских текстах

Гильзан), которая была разделена на 3 административные единицы. Там имелось более 220 населённых пунктов и крепостей. Юго-западный предел урартского влияния доходил до долины Уину, где находилась область Сапагауе. На северной части бассейна (западнее современного Ахара) находилась область Пулуади (столица Либлиуни), которая при царе Менуа (810-786 гг. до н.э.) простиралась до района Джульфы Нахчывана. В районе Сараб-Ардебиль находилась область Арха; во времена Аргишти I (786-764 гг. до н.э.) там насчитывалось 60 населённых пунктов. При царе Аргишти II (713-685гг. до н.э.) здесь было построено 6 крепостей.

Этнополитическая история урартийцев не имеет никакого отношения к пришлым на их родину армянам. Присутствие этнических армян в Приурмийской зоне (в основном, в районе Тебриза) засвидетельствовано лишь с XVI века. Этот регион издревле являлся исторически неотъемлемой частью Азербайджана.

Ключевые слова: *Озеро Ван, Урарту, Приурмийская зона, Археология, Государство Манна.*

Giriş

Urartuların etno-siyasi tarixində, onların vətəninə gələn ermənilərlə bağlı heç bir məlumat yoxdur. Ermənilərin Urmiya hövzəsi torpaqlarda (əsasən Təbrizdə) mövcudluğu barədə məlumata XVI əsrdən başlayaraq rast gəlinmişdir. Bu ərazi qədim zamanlardan Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Uzun müddətdir ki, Urartunun siyasi və mədəni irsinin öyrənilməsi erməni və ermənipərəst tarixçilərin inhisarına keçdiyindən bu qədim dövlətin Azərbaycanla tarixi bağlılığının araşdırılması arxa plana keçmişdir. Bununla belə, ötən müddət ərzində Urmiya gölü hövzəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar və aşkar olunmuş yazılı qaynaqlar Azərbaycanın ən azından 160 illik tarixinin Urartu dövlətinin hərbi və mədəni-iqtisadi siyasəti ilə bağlı olduğuna dair yeni tutarlı məlumatlarla zənginləşdirmişdir. Problemin araşdırılmasına maraq da bu zərurətdən yaranıb.

E.ə. 960-cı illərdə Anadolu yarımadasının şimal-şərq hissəsində, Van gölü hövzəsində hurilərə qohum tayfaların hərbi-siyasi konsolidasiyası nəticəsində sülalə hakimiyyəti ilə idarə olunan ilk dövlət meydana gəlir. Təməli Aramu adlı lider tərəfindən qoyulan bu dövləti (paytaxtı Arzaşku; indiki Erciş) aşşurlular “Urartu”, yerli sakinlər isə “Biayni” adlandırırdılar. Az vaxtdan sonra bölgəyə siyasi nəzarət uğrunda Aşşur şahlığıyla mübarizədə bərkiməklə özünü təsdiq edən və yeni paytaxtı Tuşpa (və ya Turuşpa) şəhəri olan Urartu dövləti qonşu torpaqların işğalı hesabına hüdudlarını genişləndirmək siyasətinə başlayır. İşpuinidən (e.ə. 825-810-cu illər) II Rusayadək (və ya Ursa, Urzana; e.ə. 685-645-ci illər) uzanan dövrdə Urartu şahların ekspansiya planlarında o cümlədən Azərbaycanın tarixi torpaqlarının zəbt olunması, oralarda əyalət sisteminin yaradılması, yeni inzibati mərkəzlərin, şəhər və qalaların salınması prioritet istiqamətə çevrilmişdir. Urartu hökmdarlarının qələbələrini mədh edən mətnlərdə Azərbaycan

torpaqlarında mövcud olan və indiyədək bizə məlum olmayan tayfalar, vilayətlər, şəhərlər, qalalar haqqında yeni biliklər əldə etmiş oluruq. Aşşur hərbi xronikasından fərqli, özünəməxsus şərh stilinə malik olan Urartu kitabələrində yer adlarının yazılışı zamanı aşağıdakı hallar nəzərə alınmalıdır.

1. Məkanla bağlı anlayışlar **-ni** göstəricisi ilə tamamlanırdı; **siu-ni** (“göl”), **baba-ni** (“dağ”), **teri-ni** (“tərəf”), **ardi-ni** (“şəhər”), **eba-ni** (“ölkə”), **iara-ni** (“məbəd”) və s. Müəyyən dövrdən sonra bu göstərici sözün kökündə qərarlaşırdı. Bəzi hallarda deyilən göstərici toponimlərin sonuna da əlavə olunurdu: Biayi-ni, Alzi-ni, Aşşur-ni və s. Toponimlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, bu göstərici Aşşur mətnlərində işlənmirdi: biaynicə Aşşur-ni=aşşurca Aşşur, biaynicə Uliba-ni=aşşurca Ulliba, biaynicə İşalanni=aşşurca İzala və s. Belə hallarda Urartu mətnlərindəki toponimik göstərici (**-ni**) oxunmurdu. Əgər toponimin özü **-ni** sonluğu ilə bitərsə ona da deyilən toponimik göstərici əlavə olunurdu: İrpuni-ni, Uluni-ni və s.

2. Eyni toponim gah “ölkə” (və ya “vilayət”; **KUR** determinativi ilə bildirilirdi), gah da “şəhər” (**URU** determinativi ilə bildirilirdi) kimi təqdim olunur. Toponim haqqında əlavə məlumat olmadıqda çox vaxt vilayəti şəhərdən ayırmaq olur.

3. Mətnlərdə tez-tez trafaret forma kimi “X şəhərinin ölkəsi/vilayəti” ifadəsi işlənir. Belə hallarda ifadə “Mərkəzi X şəhəri olan ölkə/vilayət” kimi başa düşülməlidir.

1960-1970-ci illərdə hövzədə yerləşən təpələrdə sistemli qazıntılar aparən alman arxeoloqları bu qənaətə gəlmişlər ki, bölgənin ən azından 97 abidəsində urartuluların təsiri hiss olunur. Gəlinən qənaət 3 amilə – qırmızı anqoblu keramikaya, Urartu memarlığına xas tikililərə və biaynidilli (Urartu dövlətinin rəsmi dili) kitabələrə – əsaslanır. Qırmızı anqoblu keramikanın Urartudan cənub-şərq istiqamətində yayıldığı ərazi Mahabad-Miandoab xətti ilə məhdudlaşır. Mahabad-Miandoab xətti boyunca yerləşən qədim təpələrdə qırmızı anqoblu keramika tapılmasa da, Urartu hökmdarlarının kitabələri aşkara çıxarılıb. Bu amil onunla əsaslandırılır ki, urartulular viran qoyduqları bəzi şəhər və kəndləri yağmalamaqla kifayətlənir, dövlətlərinin tərkibinə qatmırdılar. Arxeoloji qazıntılarla sübut olunub ki, e.ə. VIII yüzillikdən fərqli olaraq növbəti əsrdə hövzənin yaşayış məskənlərində ənənəvi Urartu keramikası yox olmuşdur. Urartu keramikası hövzənin 27 abidəsində (əsasən Əqrəbtəpədə və Bastamda) aşkar olunub, əksər təpələrdə kəşfiyyat işləri zamanı təsadüfi tapıntılar qeydə alınıb¹.

Kalatgahda (Uşnudan 15 km şərqdə, Naqade şəhərindən 22 km şimal-qərbdə), Sarəncdə (Azərbaycan-Türkiyə-İran sərhədi yaxınlığında), Uzuntəpədə (Bastamdan 30 km şərqdə), İsmayılağada (Urmiya şəhərindən 23 km qərbdə), Gövhərçalada (Urmiya şəhərindən 17 km şimal-şərqdə), Kalei-Qafurda (Culfa şəhərindən 45 km şərqdə), Kaleizəndanda (Urmiya şəhərindən 30 km cənubda), Barunda (Maku şəhərindən cənubda),

¹ Николай Арутюнян, **Корпус урартских клинообразных надписей**, Ереван, Издательство «Гитутюн» НАН РА, 2001, с.224-243.

Kəlikzarda (Uşnəviyədən 8 km cənubda), Kalei-Havaşda (Koturdan 9 km şərqdə), Pir-Çavuşda (Salmasdan 14 km cənub-şərqdə), Təpə-Cacurdda (Bazarqandan 5 km şərqdə) və digər yerlərdə alman arxeoloqlarının tədqiq etdiyi qala və qalaçalar urartululara aid edilir². Kordlartəpədə müdafiə divarının özülü sal daşlardan qurulub, divarın tikintisində 40 x 34 x 12 sm və 36 x 17 x 12 sm ölçülərində çiy kərpiclərdən istifadə olunub. Onun yaxınlığında 8m x 8m ölçüsündə zalı olan saman qarışıqlı gil möhrə tikilidə qurbangah, gildən hazırlanmış və divara pərçimlənmiş oturacaqlar, dulus çarxı tətbiq olunmadan düzəldilmiş ornamentsiz monoxrom saxsı qablar aşkara çıxarılmışdır³.

Yeni fərziyyəyə görə e.ə. 714-cü il yürüşü zamanı Aşşur qoşunları şərq istiqamətinə hərəkət edib Marağaya yetişdikdən sonra bir qədər şimaldan keçən yolla əks istiqamətdə qayıdaraq gölün qərbi ilə Urartu torpaqlarına daxil olmuşlar⁴.

Urartunun Urmiya gölü hövzəsindəki şəhər və qalalarının, eləcə də Mannanın vilayət və şəhərlərinin lokalozasiyası zamanı biz daha məntiqli hesab etdiyimiz köhnə nəzəriyyədən çıxış etmişik. Həqiqətən də, əgər Aşşur qoşunları təklif olunan ikinci marşrutla hərəkət etmiş olsaydılar öncə Musasiri (Urmiya gölündən cənub-qərbdə), sonra Ayadini (Van gölündən cənub-şərqdə) viran qoymalı idilər. Lakin “Tanrı Aşşura məktub”da bunun əksini görürük. Urartuluların hərbi ekspansiyası Urmiya gölündən qərbdə və cənub-qərbdə yerləşən ərazilərdən başlamışdır. Urartu kitabələri bu bölgədə yerləşən aşağıdakı məskənlərin işğalından xəbər verir.

4. **Uişe (və ya Uşini)** Urartu işğalına məruz qalmış ilk şəhərlərdən olmuşdur. Kalatgahdan İşpuini ilə Menuanın birgə hakimiyyət dövrü ilə tarixlənən kitabədə Uişe “şəhər” kimi göstərilib və bildirilir ki, o, Sapaqau vilayətinin mərkəzi olmuşdur⁵.

Şəkil 1. İşpuini və Menuanın Qalatgah qayaüstü kitabəsi

² Wolfram Kleiss, “Vermessene Urartaische platze in Iran (West-Azerbaidjan) und Neufunde (Stand der forschung 1978)”, *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, Band 12, Berlin 1979, s.183-223.

³ Инна Медведская, *Иран в начале железного века*, Санкт-Петербург, Наука, 2019, с.130-131.

⁴ Lee Levine, “Sargon’s Eight Campaign / Mountains and Lowlands: essays in the archaeology of Greater Mesopotamia”, *Bibliotheca Mesopotamia*, Vol. VII, Ottawa, 1977, p.135-151.

⁵ Maurist Van Loon, “The Inscription of İshpuini and Menua at Qalatgah, İran”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.34, №3, Chicago 1975, pp.201-207.

Sonralar urartulular şəhərin adına dillərindəki **-ni** toponimik şəkilçini əlavə etmişlər. Belə ki, I Arqıştinin Xorxor kitabəsində bu şəhər **KUR. U₂-u₂-ši-ni** (“Uşunu [şəhərinin] vilayəti”) kimi qeydə alınıb⁶. E.ə. VIII əsrin sonunda bu şəhər və onun yerləşdiyi düzən ərazi indiki Uşnu vadisi ilə assosiasiya olunurdu. II Sarqona ünvanlanmış xəfiyyə məktublarının birində Usun (**u-su-na**) vilayətində kimmerlərin məskunlaşdığına dair məlumat yer alır⁷. Ola bilsin ki, bu yer II Sarqonun digər mətnlərində kimmerlərlə əlaqədar xatırlanan Hubuşna toponimi ilə eyniləşdirilməlidir. Etimoloji baxımdan Hubuşna toponimi biaynəcə **hubi+uşnu** (“Uşnu vadisi”) söz birləşməsindən yaranıb.

5. **Qilzan**. III Salmanasarin (e.ə. 859-824-cü illər) mətnlərinə əsasən bu müstəqil şahlıq “Nairi ölkəsinin aşağı dənizi ilə” (=Urmiya gölü⁸ Hubuşkiya çarlığı arasında yerləşməklə həm də urartuluların dini mərkəzi olan Musasir şəhərilə (indiki Rəvandüzdən şimal-şərqdə, Sidekandan 5 km qərbdə yerləşən Mücesir kəndi) sərhədlənirdi. E.ə. IX əsrin sonlarında Aşşur dövlətinin zəiflədiyini fürsət bilən Menua Qilzanın torpaqlarını işğal edir və “Qilzan” adı yazılı mənbələrdə bir daha xatırlanmır. Cənub həddləri Uşnu vadisinə çatdığından ehtimal etmək olar ki, oradakı inzibati vahidliyin adı – “Sapaqau” – bir müddət Qilzana da şamil olunurdu.

6. **Arha (və ya Arxa)**. Qilzanın işğalı ilə Manna şahlığının torpaqlarının istilası üçün 2 istiqamətdə imkanlar yaranır. Hələ Menuanın zamanında Qilzandan cənuba hərəkət etməklə Manna Meişta vilayətinə basqınlar edilirdi (növbəti fəsilə bax). Qilzanın şimal hissəsi (Sanqibutu/Bara əyaləti) Salmas vadisini əhatə edirdi və hesab olunur ki, məhz buradan keçməklə Menuanın oğlu I Arqıştinin qoşunları e.ə. 777-ci ildə Urmiya gölündən şərqdəki ərazilərə basqın etmişlər. I Arqıştinin Xorxor kitabəsində deyilir ki, Urartu qoşunu bu marşrutla hərəkət edərək Arha vilayətinə, oradan da Buştu vilayətinə daxil olmuşlar. Mənbənin məlumatına görə bu vilayətdə 60 yaşayış məntəqəsi var idi⁹.

7. **Puluadi ölkəsi və onun şəhərləri**. 1950-ci ildə Əhərdən 34 km şimal-qərbdə, Arazbaran (və ya Qaracadağ) mahalına daxil olan Sekindel kəndində (Varzaqan inzibati mərkəzinin 5 kilometrliyində) I Arqıştinin oğlu II Sardurinin (e.ə. 764-735-ci illər) Puluadi ölkəsinə hərbi yürüşünü tərənnüm edən qayaüstü kitabəsi aşkara çıxarılmışdır. Kitabədə Kadiau (ismin yazıldığı işarələr qrupu **ul-tu-di-a-u** kimi də oxunur) adlı hökmdarla müharibədə bu ölkənin 55 yaşayış məntəqəsinin paytaxt Libliu[ni] ilə birlikdə dağıdılmasından bəhs olunur idi¹⁰.

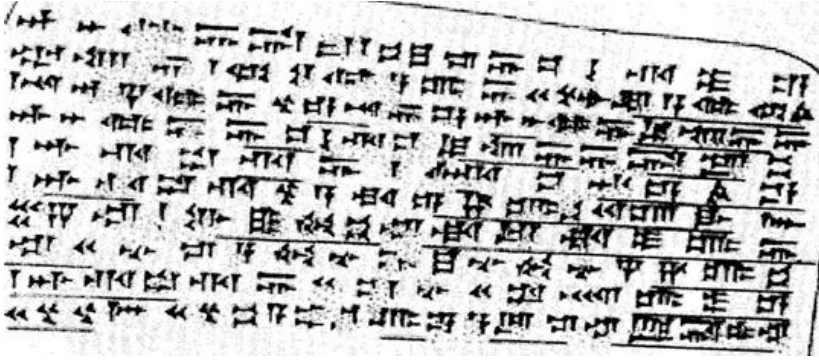
⁶ Георгий Меликишвили, *Урартские клинообразные надписи*, Москва, издательство АН СССР, 1960, с. 504

⁷ Askold Ivanchik, *Les kimmerians au Proche-Orient*, Editions Universitaires, Göttingen 1993, s.50.

⁸ Инна Медведская, *История Мидийского царства (VII-VI вв. до н.э.)*, Санкт-Петербург, Евразия, 2018, с.97.

⁹ Melikişvili, *a.g.ə.*, s. 419-420;

¹⁰ Melikişvili, *a.g.ə.*, s. 504.

Şəkil 2. II Sardurinin Sekendel qayaüstü kitabəsi.

Bu hərbi kampaniya haqqında II Sardurinin salnaməsində verilən məlumat tədqiqatçılara 1916-cı ildən, N.Marr və İ.Orbelinin Van ekspedisiyasından məlum idi. Salnaməyə əsasən Puluadidə hərbi əməliyyatların e.ə. 746-cı ildə baş verdiyi və Sekindel kitabəsinə əsasən Libliuni şəhərinin yeri dəqiqləşdirilmişdir. Alman arxeoloqları burada Urartu işğalına qədər və urartulular tərəfindən inşa olunan 2 qalanı tədqiq etmişlər. Qalalardan daha qədim olanı hündürlüyü 84 m olan təpəlik üzərində salınmışdır; onun uzunluğu 228 m, eni 138 metrdir, divarlarının qalınlığı 3 metrə çatır¹¹. 1988-ci ildə Puluadi ölkəsinin adı gözlənilmədən Naxçıvanın Culfa rayonu ərazisində, İlanlıdağ qayalarının birinə həkk olunmuş 5 sətirlik biaynidilli kitabədə oxundu. İşpuni və Menuanın birgə hakimiyyəti dövründə tərtib olunmuş bu kitabədə (daha ətraflı irəlidə nəzərdən keçiriləcək) həmin bölgədə yerləşən 4 şəhərin zəbt olunması şərafinə Puluadidə tanrı Haldiyə stela (yazılı sütun) ucaldılmasından və qurbanlar kəsilməsindən bəhs olunur. Əgər həqiqətən də, güman olunduğu kimi, kitabədə xatırlanan şəhərlər Puluadiyə birləşdirilibsə, o halda urartuluların e.ə. IX əsrin sonunda Puluadidə əyalət sistemi yaratdıqları və bu əyalətin hüduqlarının Culfadan Sekindələ qədər təqribən 100 km uzandığı fikri ilə razılaşmaq olar¹². E.ə. VIII əsrin ikinci yarısında Puluadinin əsas hissəsi Sanqibutu əyalətinin tərkibinə qatılmışdır.

8. **Sanqibutu (və ya Bit-Sanqibutu)** əyaləti və onun şəhərləri. Qeyd etdiyimiz kimi, Urartunun bu əyaləti keçmiş Gilzan şahlığının torpaqlarında yaradılmışdır və inzibati baxımdan 3 vilayətə – Sanqibutu, Bara, Ulhu – bölünmüşdür. “Sanqibutu” toponimi indiki Səncəbad kəndinin (Xalxaldan qərbdə) adının praforması hesab olunur; kəndin kənarından eyni adlı (Səncəbadrud) çayı axır¹³.

¹¹ Вилаят Керимов, **Оборонительные сооружения Азербайджана древнего периода**. Нафта-Пресс, Баку 2003, с.62-64.

¹² Allahverdi Əlimirzəyev, “Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin Urartu ilə siyasi əlaqələri tarixindən”. **Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ**, Naxçıvan 2012, s.112-114.

¹³ Ran Zadok, “On the geography, toponymy and anthroponymy of Media”, **Neuvelle Assyriologique Brèves et Utilitaires**, №2, Paris 2001, pp.33-37.

E.ə. 714-cü ildə II Sarqonun qoşunları Uşkayarı – “Urartunun sərhədində olan böyük qalanı” – tərk etdikdən sonra şərq tərəfdən Sanqibutuya daxil olurlar. Dalay tayfasının yaşadığı bu bölgənin digər adı “Bara” olmuşdur. Mənbə Baranı “mal-qaranın ümid yeri” adlandırır; bu baxımdan toponim dilimizdə işlənən *bəra*, *pəyə* (və ya *parağ*; yayda heyvan saxlanan yüngül konstruksiyalı tikili) kimi terminlərlə müqayisə oluna bilər.

9. **Sarab-Ərdəbil bölgəsinin qalaları.** Urartulular e.ə. 714-cü ildə ağır məğlubiyyət alsalar da I Rusanın oğlu II Arqıştinin zamanında (e.ə. 713-685-ci illər) qısa vaxt ərzində Şimali Urmiya hövzəsinə siyasi nəzarəti bərpa edə bilirlər; bunun bir səbəbi də həddindən uzaqda yerləşdiyindən Aşşur dövlətinin bu bölgəyə maraq göstərməməsi ilə bağlı idi. Məhz Sanqibutunun ərazisindən keçməklə II Arqıştinin qoşunları Sarab-Ərdəbil istiqamətində uğurlu hərbi əməliyyatlar aparmışdır. N.Arutyunyanın yanlış fikrinə rəğmən hesab edirik ki, Urartunun mərkəzindən Sarab istiqamətinə getmək üçün Təbrizdən keçib yolu uzatmaq məntiqsizdir¹⁴.

Bu əməliyyatlar barədə 3 qayaüstü kitabədə xəbər verilir. İki eyni məzmunlu kitabələrdən biri Sarabdan 12 km şimalda yerləşən Zaqan dağında (Razlik və Naşteban kəndləri arasındakı sahədə), digəri Sarabdan 20 km şimal-şərqdə yerləşən Qırxqızlar kəndində qaya üzərinə həkk olunub. Hər 2 kitabədən aydın olur ki, II Arqıştinin qoşunları I Arqıştinin zamanından məlum olan marşrutla hərəkət edərək öncə Arxa vilayətinə (göldən şimal-şərqdə) daxil olmuş, daha sonra hansısa çayı (**ID₂ mu-na-i-di**) keçib Uşulu, Buku, Qirdu-ni, Qituha-ni, Tuişdu “vilayətlərini” zəbt etmişlər. Mətnlərin birində “Erukima” adlı qala-şəhərin işğalından və bərpa edildikdən sonra ona “Arqışti-irdu” (“Arqışti qoşununun yeri”, “Arqıştinin qarnizonu”; **irdu** termini **huradi** “qoşun”, “əsgər” sözünün dialekt fərqidir) adının verilməsindən, sakinlərin üzərinə vergi qoyulmasından və qaladan növbəti işğallar zamanı dayaq məntəqəsi kimi istifadə olunacağından bəhs edilir¹⁵. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, şəhərin ilkin adını ifadə edən mixi işarələr qrupu **e-ru-ki-ma** yox, **ru-tu-um-ni** kimi oxunmalıdır. Əgər sonuncu oxunuş doğrudursa Rutumni biaynimənşəli toponim sayıla bilməz, çünki bu dildə R-səsi ilə başlayan söz yoxdur (Rusanın isminin orijinal forması “Ursa” olub). Yəni urartulu mirzə toponimin orijinal formasına –**ni** göstəricisini əlavə etməklə onu “biayniləşdirmişdir”. Hər iki mətdə xatırlanan digər toponimləri də yerli mənşəli hesab etmək olar. Məsələn, Buku toponimi fonetik baxımdan Abuku (hurri dilində başlanğıc sait bəzən protestik xarakterli idi) toponimi ilə (Dəclənin yuxarı axarlarında, hurilərin yayıldığı Tumme vilayətində şəhər) müqayisə oluna bilər¹⁶. Bu vilayətlərin işğalı ilə bağlı tərtib olunmuş üçüncü kitabə

¹⁴ Николай Арутюнян, **Бнайнили-Урарту. Военно-политическая история и вопросы топонимики**, Санкт-Петербург, издательство Санкт-Петербургского университета, 2006, с. 246-247.

¹⁵ Николай Арутюнян, **Корпус урартских клинообразных надписей**, Ереван, издательство «Гитутюн» НАН РА, 2001, с.409-410.

¹⁶ Николай Арутюнян, **Топонимика Урарту**, Ереван, Издательство АН Арм. ССР, 1985, 307 с., с. 9.

Əhərdən şimal-şərqdə yerləşən Şişe kəndində tapılıb. Zədəli kitabədə bildirilir ki, Arxa, Uşulu və Bukunun işğalından sonra II Arqışti “düşmən ölkələri itaətdə saxlamaq üçün” yeni qala-şəhər inşa etdirir və ona “Tanrı Haldinin sığınacağı” adını verir¹⁷.

II Arqıştinin oğlu II Rusa tikdirdiyi qalaların ən möhtəşəminə öz (Rusahinili) adını vermişdir. Qalanın xarabalıqları Bastamda (Maku şəhərindən 85 km cənub-şərqdə, Ağçayın vadisində) qalmaqdadır. Alman arxeoloqlarının qazıntıları zamanı buradan xeyli sayda Urartu mətnləri (o cümlədən II Rusanın yazıları) aşkara çıxarılmışdır. Siklopik qalaya giriş şimal və cənub istiqamətlərindən idi. Cənub tərəfdə anbarlar tikilmişdir və oradan qırmızı anqoblu Ururu keramikası tapılıb. Məbəd olduğu güman edilən dördkünc formalı kərpic tikilinin 14m x 14m ölçülü özülü aşkara çıxarılib¹⁸.

Nəticə

Urartuluların Azərbaycanla çoxillik tarixi bağlılığı Urmiya hövzəsi məskənlərində aşkara çıxarılmış maddi mədəniyyət abidələri ilə məhdudlaşmır. Urartu dövlətinin siyasi-iqtisadi təsiri daha geniş materialla Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan respublikasının ərazisi) qeydə alınmış abidələrdə özünü təsdiq edir. Lakin diqqətəlayiq faktdır ki, Urmiya hövzəsində iqtisadi-təsərrüfat məzmunlu mətnlər tapılmayıb. Görünür, urartulular işğal etdikləri Qərbi Azərbaycan ərazilərindən fərqli olaraq, Urmiya hövzəsi məskənlərində, o cümlədən Manna dövlətindən qopardıqları torpaqlarda inzibati-əyalət sistemi qura bilməmişlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

Azərbaycan dilində

1. Əlimirzəyev Allahverdi, “Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin Urartu ilə siyasi əlaqələri tarixindən”, **Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ**, Naxçıvan 2012.
2. **Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə**, tərtib və tərcümə edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.Qaşqay, Bakı, Təhsil, 2006.

İngilis dilində

3. Kroll Stephan, “Excavations at Bastam”, **Archaeology**, vol XXV, №4, New-York 1972, p.292-297.
4. Levine Lee, “Sargon’s Eight Campaign / Mountains and Lowlands: essays in the archaeology of Greater Mesopotamia”, **Bibliotheca Mesopotamia**, Vol. VII, Ottava, 1977, p.135-151.

¹⁷ **Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə**, tərtib və tərcümə edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.Qaşqay, Təhsil, Bakı 2006, s.119.

¹⁸ Stephan Kroll, “Excavations at Bastam”, **Archaeology**, Vol.XXV, №4, 1972, p.292-297.

5. Van Loon Maurist, “The Inscription of Ishpuini and Menua at Qalatgah, Iran”, **Journal of Near Eastern Studies**, Vol.34, №3, Chicago 1975, p.201-207.
6. Zadok Ran, “On the geography, toponymy and anthroponymy of Media”, **Neuvelle Assyriologique Brèves et Utilitaires**, №2, Paris 2001, p.33-37.

Alman dilində

7. Ivanchik Askold, **Les kimmerians au Proche-Orient**, Editions Universitaires, Göttingen 1993.
8. Kleiss Wolfram, “Vermessene Urartaische platze in Iran (West-Azerbajjan) und Neufunde (Stand der forschung 1978)”, **Archaologische Mitteilungen aus Iran**, Berlin, Band 12, 1979.

Rus dilində

9. Арутюнян Николай, **Бийнили-Урарту. Военно-политическая история и вопросы топонимики**, Санкт-Петербург, Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006.
10. Арутюнян Николай, **Корпуск урартских клинообразных надписей**, Ереван, Издательство «Гитутюн» НАН РА, 2001.
11. Арутюнян Николай, **Топонимика Урарту**, Ереван, Издательство АН Арм. ССР, 1985.
12. Керимов Вилаят, **Оборонительные сооружения Азербайджана древнего периода**, Баку, Нафта-Пресс, 2003
13. Медведская Инна, **Иран в начале железного века**, Санкт-Петербург, Наука, 2019.
14. Медведская Инна, **История Мидийского царства (VII-VI вв. до н.э.)**, Санкт-Петербург, Евразия, 2018.
15. Меликишвили Георгий, **Урартские клинообразные надписи**, Москва, Издательство АН СССР, 1960.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Məmməd zadə Selcan Əsəd qızı – AMEA
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
doktorantı, Azərbaycan, Bakı.

Mammadzadeh Seljan – doctoral
candidate of A.A.Bakikhanov Institute
of History, ANAS, Azerbaijan, Baku.